

SÜRGÜNLÜK ANLAYIŞI VƏ ONUN BƏDİİ NƏSRDƏ YERİ

Özət. Tarixdən süzülüb gələn sürgünlük anlayışının sovet dövründə geniş vüsət alması müşahidə edilir. Səbəbsə hakimiyyətə xidmət etmək istəməyən ziyalıların ölkədən uzaqlaşması və ya zorakı şəkildə kənarlaşdırılması idi. Köç edənlər arasında AXC-nin yüz tələbəsi sırasında yer alan İsmayıl Saryalın (1896-1982) yaradıcılığı digər mühacirlərin bədii irsindəki kimi istiqlalçı məfkurə və qəriblik notlarının üzərində qurulmuşdur. Rus inqilabı, milli oyanış, sovet hakimiyyətinin bərqərar olması fonunda öz həyat hekayəsini siyasi vurğularla ömürlüyündə – avtobiografiyasında qələmə alan İsmayıl Saryal dövrün aktual problemlərini işıqlandırmaqdan çəkinməmişdir.

Əsas hissə. Ali sistemin, təbiətin ən öncül qanunlarından, idarə prinsiplərindən biri fikri və ya fiziki cəhətdən özünə uymayan nəsnəni, məkanı, zamanı – hər şeyi ona tabe olmağa məcbur etmək, nəticəsi olmadıqda isə iqnor, təhdid, ölüm hökmü və ya sürgün kimi eyləmələrə məruz qoymaqdır. Tabesizliyin qarşılığı itaətkarlıq təklifi ilə başlayır, bu uzun yol təhrik – şirnikləndirmə, təhdid-təqib, ölüm hökmünə qədər irəliləyir. Bu fəaliyyətlər istənilən nəticəni vermədikdə güc strukturun, hakimiyyətin idarə qüvvəsi tükənir və burada yeganə seçim obyektin şəbəkədən uzaqlaşdırılması olur. Bəs hansı yola suspenziya? Təbiətdən örnək götürülsə, fəaliyyətini itirmiş yarpaqların ağacdən, iş qüvvəsindən məhrum olmuş həşəratların (arı, qarışqa və s.) yuvadan təcrid olunması bunun klassik nümunələridir. Təcridetmənin sonuncu, ən ağır versiyaları həbs, edam və ya sürgündür. Adı çəkilən cəza növlərinin sərtliyi nisbidir, çünki bəzilərinə görə azadlıqdan məhrumluq, bir qisim şəxsə görə vətənidən, elindən, yuvasından uzaqlaşmaq, bir çoxuna görə isə həyatdan zorakı qoparıma dözülməzdir. Lakin bu qaçılmaz reallıqdır ki, üçü də tərəzinin gözündə eynidir (ölüm = sürgün = həbs). Bu bədəllərdən tarix boyu təbiətin qanunu kimi dövlətlərin, hakimiyyətlərin, qurumların idarə olunmasında istifadə olunmuşdur. Məsələ burasındadır ki, iqtidarın qanunu xalqın canına sirayət edir və hakimiyyət bunu tələb etmədən müəyyən aldanmış kütlə təcridetmə fəaliyyətini öz üzərinə götürür. Nümunə kimi qədim Yunanıstanda “ostrakizm” (“kirəmit məhkəməsi”) – səsvermə yolu ilə ölkə ərazisindən qovulma bir çox ibtidai cəmiyyətlərdə, hətta hal-hazırda İslam dünyasında şəriət qanunlarına uyğunsuzluq halında daşlanma kimi “hüquqi qiymətləndirmə” adı daşıyan cəzaları göstərmək olar. Həmin toplum münasibətini, mühafizəkarlığı çox uzaqda (məkan və ya zaman baxımından) axtarmadan məhz Azərbaycanın yaxın keçmişində – dünənində, bu günündə (qalıqları) görmək müasir gənclərə də qismət olmuşdur. 1917-ci il inqilabından sonra Rusiya məkanında hakimiyyətin dəyişməsi ölkədə yeni siyasi qanunların, prinsiplərin qoyulması ilə nəticələndi. Bu halda yenidən özünə gələrək yaxın ərialdakı bütün xalqların idarəsini öz əlinə aldı. Yeni yaranmış siyasi birlik bunu nəyin gücünə etdi? Saf düşünməyə əziyyət çəkən kütləni, xüsusilə, xalqın əsas qüvvəsi olan əməkçiləri bir “quru çörək”ə şirnikləndirərək hərifləyirdilər. Tovlanmayı, amalından azmayı isə kütlənin özü ilə yola gətirməyə çalışırdılar, uğursuz kütlə qınağı isə zamanla daha zorlu üsullarla əvəz olunurdu. Tabe olmayanın, hakimiyyətə qul kimi xidmət etməyəninin yeri və aqibəti soyuq divarlar, torpaq və ya el idi. Millət öz içindən yeyilirdi, kütlə xalqa balta yaradılmışdı. Ağlı çasmış “dönük” görünən “qudurğan” camaat ziyalını bəyənmiş, düşünürü siyasi seçimlərinə əsasən yargılayır və xaric edirdi. Yerli əhalini daxilindəki “qurdlar” yağmalayıb, oyanmışları hakimiyyət tərəfindən gözləri boyanmışlar idarə etməyə cəhd göstərirdi. Bu qəddarca siyasət avtoritar ölkələrə xas idi və amansızlığı qəbullanmayanlar ölkəni tərk etməyə miskin, sürgün həyatını seçməyə, dolaylı yolla ölümü tərcih etməyə məcbur buraxılırdılar. İçlər göynədən bu tarixi xronikanı bütün incəsənət sahələri kimi ədəbiyyat da nəzərdən qaçırmamış, tarixin bəxtsiz övladlarını öz hekayələri ilə ağışına almışdır. Dövründən asılı olmayaraq, bu cür mövzunu ələ alan ədəbiyyat həm motiv, həm də sənətkarın yaşanı baxımından “mühacirət ədəbiyyatı” adlanır. Sürgünlük – mühacirlik hər zaman siyasi səbəblərlə bağlı olmasa da, yüksək nisbətdə onunla əlaqəli olur. Ruhun torpağa bağlı olması düşüncənin də başqa ölkənin hakimiyyətinə xidmət edən topluma uyğunlaşması demək deyil. Çünki azadlığı unudan xalqın içində elə həbsdə, ruhunu, düşüncəsini, əqidəsini satan birlikdə məzarda, doya-doya mənimsəyə bilmədiyən xalis olmayan elində sürgündəymiş hiss edirsən. Ruhunun yadlaşması səbəbi ilə baş götürüb gedənlər, hüsur axtaranlar, hakimiyyətlə dil tapa bilməyənlər gözü sovet siyasətinin qırmızı rənginə boyananlar tərəfindən qınanılır, təqibə məruz qalırdı. Diktatura həmin şəxsləri ölkə xaricində belə nəzarətdə saxlayır, hətta yazdıqlarını nəşr və ya tədqiq etməyə izin verməmişdir.

Sovetlər Birliyinin çöküşü və Azərbaycanın yenidən istiqlalıyyət qazanmasına qədər mühacirət ədəbiyyatı ciddi, sistemli araşdırmalardan kənar qalmışdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanda bütöv bir nəsil mühacirətin zəngin ədəbi-mədəni irsindən xəbərsiz olmuşdur. Mühacirətin ilk araşdırıcıları da elə mühacirətdə yaşayan ədəbi-siyasi şəxsiyyətlər olmuşdur.

Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii irsini, xüsusilə, Almas İldırımın həyat və yaradıcılığını tədqiq edən araşdırmaçı Bəkir Nəbiyev “Didərgin şair (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu)” monoqrafiyasında belə bir replika işlədir: “Nəhayət, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, uzaqlıqdan- yaxınlıqdan asılı olmayaraq, başqa bir şəhərə, vilayətə, ölkəyə, işgüzar səfərə, səyahətə, qohum-dost görüşünə, gəzməyə getmək, yəni Vətəndən öz iradəsi ilə qısa müddətə, müvəqqəti ayrılma bir şeydir, təqib və sürgün olunma, yurddan didərgin salınma, onun məcburən tərk edib ömürlük ayrı düşmək, vətənə gedən yollara həsrətlə baxmaq, vətən qibləsinə dikilən gözlərini qürbətdə əbədilik yummağa məhkum edilmək başqa şeydir [Nəbiyev, 2005; 82]. Bu ifadələrin hər biri və hətta daha artığı tək yurd eşqi ilə tutuşan şair Almas İldırım yaşam və yaradıcılığına aid deyil, digər bağrıqara mühacirlərə də aiddir. Vətən yangısını sözlə ifadə etməklə bəlkə də bu alovun üzərinə su səpmiş, dərdini dindirmişdir. Bu yaradıcılıq bəzən nəsr, əksər hallarda, nəzmlə poeziyada öz yerini tutmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Ceyhun Hacıbəyli, Almas İldırım, Alazan Baycan, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd

¹²⁸ Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsinin II kurs magistrantı

Sadiq Aran və başqaları ölkə daxilindəki ədəbiyyata qismən qarışsalar da, siyasi müvqeləri onları həm eldən, həm də ədəbi dövriyyədən uzaqlaşdırmışdır. Buna baxmayaraq, həmin sənətkarlar usanmadan milli birliyə, xalqın estetik zövqünün və siyasi düşüncəsinin formalaşmasına cəhd etmişlər. Diqqət edilsə, aydın görünür ki, məlum övr Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox nəzm üzərində qurulub. Bu məqam bir çox tənqidçi və araşdırmaçının nəzərindən yayınmamış, haqqına layiqli rəylər verilmişdir. Etibarlı mənbə kimi milli nəzəri, bədii ədəbiyyatın formalaşmasında rolu olan tənqidçi-yazar Seyid Hüseynin nəslə bağlı məqalələrinə üz tutmaq məqsədəuyğundur. “Seyid Hüseyn roman haqqında yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələrdə bir tərəfdən Azərbaycan oxucusuna janrın poetikası haqqında məlumat vermək məramı izləmiş, digər tərəfdən yeni yaranan romanları öz dövrünün ədəbi-bədii şərtləri prizmasında dəyərləndirmişdir” [Sultanlı, 2019; 156].

Onu da qeyd edək ki, “Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir. Bizim ədəbiyyatımız sair müsəlman olan millətlər ilə bərabər şeir babında çox irəliləmişdir. Bu gün cəsarət edib demək olar ki, istər farsda, istər türk və ərəbdə olan qədər şeir heç bir millətdə yoxdur... Nəsr babında qeyrilərə nisbət geri qaldığından romançılıq sənəti bizdə yox halətdədir. Halbuki romanın təzhibi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün bir fikri söyləmək üçün romandan gözəl alət olamaz. Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsanları belə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin-şirin oxumaqla öz nöqsanını düşünə bilər” [“İqbal” qəzeti, 25 oktyabr, 1913]. “Roman” ifadəsi bütövlükdə “nəsr”lə əvəz edilsə, verilən ismarıq daha aydın olar. Mühacirət ədəbiyyatında da nəsrin poeziyaya nisbətən az işlədilməsi müşahidə olunur, lakin yazılan təhkiyə mətnlətinin bir çoxu sərt üslubda, xalqın gözünü açmağa, öz tarixinə, dövlətin siyasətinə dönüb baxmağa imkan yaradır, ideoloji baxımdan yönəlidir. Belə əsərlər bölümünə Azərbaycan və Türkiyə siyasi-ictimai xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində” fəlsəfi yazısı, “Üç mədəniyyət” traktatı, ömrünün otuz ildən çoxunu mühacirətdə keçirən Azərbaycan ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikrinin seçilən simalarından olan Turançı Əli bəy Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Türk yurdu”, “Qərbin iki dastanında türk” kimi cəsarətli yazıları, Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və Azərbaycan siyasi mühacirətinin lider olan M.Ə.Rəsulzadənin “İran türkləri”, “Qafqasya türkləri”, “Bolşeviklərin Şərqi siyasəti”, İstiqlal məfkurəsi və gənclik” adlı mətnləri xalqa öz milli tarixi köklərinə (türklük), mədəniyyətinə, dininə münasibət və qeyri-millətlərlə müqayisə ortamı verir, oyanış olanağı yaradır. Adı çəkilən şəxslərin ortaq xarakteristik özəlliyi onların peşə fəaliyyətlərinin fərqli olmasına baxmayaraq fikirlərini yazıya tökmək bacarıqlarına sahib olmalarıdır. Yaradıcılıq yetənəyi çox yüksək olmayan bu mühacirlərin yazı estetikliyi qənaətbəxş hesab olunmasa da, bu əsərlər yerli siyasi tarixə nəzər salmaq kifayət qədər dəstək verir, köç tarixinin tədqiqində istiqamətverici rol oynayır.

Digər sənət sahəsində ustalaşması ilə bərabər, ədəbiyyat dünyasına üz tutanlardan biri də Türkiyədə mühacir həyatı sürmüş İsmayıl Saryaldır. Ölkədən axın edən ziyalı sıralarında yer alan İsmayıl Saryal “mühacir dənizi”nin ən geniş qolunu – Türkiyə yolunu dayanacaq bilməmiş, məskunlaşmış və dünyaya gözlərini burada qapamışdır. Ümumiyyətlə, köçkün ziyalıların yaşam kompası gediz yolunu Türkiyə, İran, Almaniya, Fransa, hətta Amerikaya göstərsə də, qibləgah hər zaman Azərbaycan olaraq qalırdı. Dünyanın dörd bir yanına dağılan tale sürgünü həmyerlilərimizin əsas blindajı, kölgəliyi doğma qardaş, yaxın el Türkiyə idi. İsmayıl saryal da Türkiyədə yurd salan Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ölkədə sıxışdırılan əsl türkçü kimi ruhu azad yaşamağa qoyulmayan təhsillilər, “fikri” aydınlar içərisində idi. Çünki bu məkanda (Postsovet) elmə, düşünənə, itaət etməyə yer yox idi. Əvvəl-axır bunların aqibəti sovetin “37” adlı ölüm məşinına qurban olmaq idi. İstiqlalçı məfkurəni daşıyan cümhuriyyətçilərin yazdıqları mətnlər illər içərisində emosiya və ideya dəyişikliyinə məruz qalırdı. Milli hərəkatın qələbəsinə qədərki dövrdə baş qaldıran azadlıq arzuları, oyanışa səslənmiş, hökumətin qələbəsi münasibətilə çilgün təntənə, süqutdan sonrakı pərişanlıq, bununla birlikdə günahlandırma, ittiham motivləri təəssüratları yer alır.

Çevrilişdən sonrakı dövrün ədəbiyyatda yer almasını digər mühacirlər kimi İsmayıl Saryalın da yaradıcılığında müşahidə etmək olar. Bu bədii irs yalnız bir əsərdən, o da yazarın ömürlüyündən ibarətdir. Sənətkar bioqrafik əsəri – “Bakı rüzgarı”nı [Saryal, 2017] rus inqilabı, milli hərəkat, bolşevik istilasını fonunda şərh edir. Əsərin bəzi hissələrində baş verən hadisələri, tanış olduğu şəxsləri analiz etsə də, bir çox hallarda bu “məsul vəzifə”ni oxucu üzərinə atır, tarixi-siyasi, sosial-kulturoloji məsələləri dəyərləndirməyi nəcizənə təklif edir. Müşahidəçi oxucu gözündə XX əsrin əvvəlindəki Azərbaycanın və Rusiyanın ictimai-siyasi panoramı görünür.

Romanın Azərbaycanda yayımlanmasından sonra ona maraq artmış, haqqında müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır [Vəkilova, 2017; Məmmədli, 2019; Tahirli, 2019; Abdullayeva, 2022;]. Lakin bununla belə indiyədək Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının və memuar janrının təkrarsız nümunələrindən biri olan “Bakı rüzgarı” sənədli romanı ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Maya. İsmayıl Saryalın “Bakı rüzgarı” memuar romanında milli istiqlal hərəkatının inikası, “Elmi tədqiqat”, Beynəlxalq elmi jurnal, 2022, Cild: 22, sayı 4, s.11-14
2. “İqbal” qəzeti, 25 oktyabr, 1913, № 489
3. Məmmədli Samirə. “Bakı rüzgarı” romanında janr sinkretizmi: Azərbaycan mühacirətinin siyasi mübarizəsi yaddaş kontekstində, “Filoloji tədqiqatlar: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, ədəbi proses və dil məsələləri”, Bakı: Avropa, 2019, 26-34
4. Nəbiyev Bəkir. Didişin şair, Bakı: Sabah, 1995, 136 s.
5. Saryal İsmayıl. Bakı rüzgarı, Bakı: Xan, 2017, 384 s.
6. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: Nurlar, 2019, 312 s.
7. Tahirli Abid. İsmayıl Saryalın “Bakı rüzgarı” əsərində milli istiqlal mücadiləsinin inikası, “Filologiya və sənətsünaslıq”, 2019, № 1, s.53-58
8. Vəkilova N. “Bakı rüzgarı” romanına ön söz, “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 iyun 2017

Açaq sözlər: İsmayıl Saryal, mühacirət ədəbiyyatı, roman, memuar, sürgün

Key words: Ismail Saryal, emigration literature, novel, the memoir, exile.

Ключевые слова: Исмаил Сарьял, эмиграционная литература, роман, мемуары, каторга.

THE PLACE OF EMIGRATION LIFE IN PROSE

Summary

The concept of exile, filtered through history, became widespread during the Soviet era. The reason was that the intelligentsia, who did not want to serve the government, left the country or were forcibly expelled. Ismail Saryal (1896-1982), who was one of the hundred students of the Azerbaijan Democratic Republic among those who emigrated, is based on an independent ideology and notes of strangeness, as in the creative heritage of other immigrants. Ismail Saryal, who wrote in his autobiography the story of his life with a political emphasis against the backdrop of the Russian revolution, national awakening and the establishment of Soviet power, did not hesitate to cover the current problems of that time.

Понятие «каторга» и его место в художественной прозе

Резюме

Понятие изгнания, пропущенное сквозь историю, получило широкое распространение в советское время. Причина заключалась в том, что интеллигенция, не желавшая служить правительству, уезжала из страны или была насильственно изгнана. Исмаил Сарьял (1896-1982), который был одним из ста студентов Азербайджанской Демократической Республики среди эмигрировавших, основан на независимой идеологии и нотках странности, как и в творческом наследии других иммигрантов. Исмаил Сарьял, написавший в своей автобиографии историю своей жизни с политическим акцентом на фоне русской революции, национального пробуждения и установления советской власти, не стеснялся освещать актуальные проблемы того времени.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva